ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԴԻՎԱՆԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ)

Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից և Արևմտահայաստանից անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքների բերումով ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ մեկնած հայ գաղթականները մշտապես պահպանել են կապը հարազատ Պոլսո Հայոց պատրիարքության հետ՝ այն համարելով իրենց հոգևոր, բարոյական ու գործնական մնայուն պատվար: Այդ մասին են վկայում Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի (հիմնադրված 1461թ.) դիվանում մինչև օրս պահպանվող բացառիկ արժեք ու հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթերը, որոնց ինձ բախտ է վիճակվել ծանոթանալ 1997թ. Թուրքիա կատարած այցելության ընթացքում:

«Ամերիկա» ընդհանուր խորագիրը կրող ֆոնդում ամփոփված գործերը ներառում են երկարատև մի ժամանակաշրջան՝ 1880-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Փաստաթղթերն արխիվային գործերում դասակարգված են ժամանակագրական կարգով, հետևաբար, հնարավոր է հստակ պատկերացում ստանալ պատմական այս կամ այն ժամանակահատվածի մասին: Այսպես, եթե 1880-ական թվականներից սկսվող գործերը տվյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ բավականին ստվար նյութեր են պարունակում, ապա Առաջին աշխարհամարտի, ինչպես նաև նախորդող տարիների գործերում նկատելի է փաստական նյութերի զգալի նոսրացում, իսկ հաջորդող տարիներին՝ ընդհանրապես անհետացում: Հետպատերազմյան շրջանի գործերում կրկին նկատվում է փաստաթղթերի որոշ ստվարացում, բայց արդեն ոչ նախկին չափով:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի դիվանի գործերը երկրում առկա պատմաքաղաքական ստիպողական հանգամանքների բերումով պարբերաբար զտվել են, ինչպես նաև արտածվել ԱՄՆ և այլուր: Այդ է պատճառը, որ ներկայումս մեզ հասած արխիվային նյութերը ընդհանուր

առմամբ չեզոք բնույթի են՝ զերծ որևէ քաղաքական, կուսակցական, ազգայնական ու անցյալի պատմական երանգավորումներից: Այդուհանդերձ, պատմական իրադարձությունների բովով անցած, հրաշքով փրկված ու մեզ հասած այդ փաստաթղթերն իրենց ինքնատիպությամբ ու պատմագիտական կարևորությամբ սկզբնաղբյուրային բացառիկ արժեք են ներկայացնում:

Փաստագրական այդ նյութերն ընդգրկում են ինչպես մինչև 1898թ. Պոլսո Հայոց պատրիարքության վիճակ հանդիսացած Ամերիկահայ թեմի (1902թ. Ամերիկահայոց առաջնորդությունը պաշտոնապես անցել է Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսության հովանու ներքո), այնպես էլ հետագայում՝ նորաստեղծ Ամերիկահայոց առաջնորդարանի, գաղութահայ տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարների ու անհատների կողմից Թուրքիայի Հայոց պատրիարքներին, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի հայաշատ վայրերից Ամերիկայի հայոց առաջնորդներին ուղղված և հանգամանքների բերումով Պոլսում հայտնված բազմաթիվ նամակներ, խնդրագրեր, փաստաթղթեր: Հիշյալ սկզբնաղբյուրներում լուսաբանվում են ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության դրությունը, սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու ցանկությունը, ամերիկահայ երիտասարդությանն ուծացումից զերծ պահելու նպատակով Պոլսից հայ որբուհիներ ուղարկելու նպատակահարմարությունը, պատշաճ և կարող հոգևորականներ ունենալու անհրաժեշտությունը, հայ որբերի որդեգրմանը, որբահավաքին ու որբախնամին, ամերիկահայ եկեղեցիների կարիքներին, գաղութահայ հարանվանական եկեղեցիներին առնչվող հարցերը, եկեղեցական ու քաղաքական պաշտոնական հարաբերությունները, ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների գործունեությունը, նրանց ազգանպաստ ու հայրենանպաստ ձեռնարկումները, անձնական ու ընտանեկան խնդրանքները, Մեծ եղեռնից վերապրած իրենց հարազատներին փնտրելու, նրանց նյութական նպաստ ուղարկելու հետ կապված հարցերը, ինչպես նաև՝ առանձին դժգոհություններ, բողոքներ և այլն:

Այս բազմապիսի ու բազմաբնույթ փաստաթղթերը պատմական ու տրամաբանական շղթայի մեջ ներկայացնելու նպատակով կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ՝ գաղթականական, հայապահպան-որբանպաստ, եկեղեցական, անձնական, հասարակական-քաղաքական:

Գաղթականական բնույթի փաստաթղթերը ներկայացնում են օսմանյան Թուրքիայում հայերի տարեցտարի աճող արտահոսքը երկրից, որն անհատական պանդխտությունից վեր էր ածվել հայրենի բնօրրանի ողջ տարածքը ներառող մեծ չափերի հասնող զանգվածային գաղթի, նոր երկրում գաղթականների թշվառ վիճակը, աշխատանքային ծանր պայմանները, բարոյական ու ազգային արժեքների կորուստը, զանգվածային բնույթ կրող ընտանիքներով գաղթականությունը կանխելու խնդրանք, ինչպես հայրենիքում անպաշտպան մնացած կարոտյալ հարազատներին, այնպես էլ հայ-

ռենի երկրի տայրեր հաստատություններին առաքված նյութական օգնություններ, հետ վերադառնալու արգելքները մեղմելու և անցագրեր ձեռք բերելու համար թուրքական կառավարությունից թույլտվություն ստանալու վերաբերյալ Պոլսոյ Հայոց պատրիարքներին ուղղված անձնական խնդրանքներ[1], դարասկզբին ԱՄՆ-ում տիրող տնտեսական ճգնաժամի անբարենպաստ ազդեցության հետևանքով դեպի Նոր Երկիր հայ գաղթականությունը կանխելու խնդրանքներ, ընդհուպ մինչև 1914թ. պատերազմը դեպի Թուրքիա հետդարձի և հայրենի երկրի վերականգնմանը սատարելու պատրաստակամություն և այլն:

Ստորև ներկայացնում ենք հատվածներ ԱՄՆ-ի հայ գաղթականների դրության վերաբերյալ Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի դիվանում պահպանվող որոշ փաստաթղթերից:

Այսպես, 1898թ. փետրվարի 17-ին, Ուստրի Ս. Փրկիչ եկեղեցու հոգևոր հովիվ Մաշտոց վարդապետը հետևյալն նամակն է հղել Կ.Պոլսի Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյան պատրիարքին (1896-1908). «Նախորդ թիւ 224 պաշտօնագրով մը (7/13 Յունվ.) բացատրած եմ, թէ այստեղի հայ ժողովուրդը ի՞նչ անել կացութեան մէջ է, մի կողմէն գարնան կը պատրաստուին Խարբերդէն հարիւրաւոր ընտանիքներ <u>գաղթելու</u> ... այլևս <u>պանդխտութիւնը</u> գաղթականութեան վտխուեր է: Ահա ամենէն մեծագոյն գործը որ ազգային ամենամեծ կարևորութիւն ունի.- դարմա՞ն.- երկիրը կը պարպեն, հոս թշուառներով կը լեցնեն, անլեզու, անարուեստ խե՞ղճ գիւղացիներ կու գան կը դիզուին իրարու վրայ,- հոս գործերը բոլորովին ընկած են, տեղացիներն իսկ հազարաւոր թուերով անգո՞րծ են.- հապա ընտանի՞ք բերելը.- քանիսե՞ր - տեսած եմ խորին թշուառութեան մէջ. փավտուկ կիները, 12-13 տարեկան աղջիկները կը ստիպուին չարաչար աշխատիլ գործարաններու, ապականեալ մթնոլորտին մէջ ... ցամաք հաց մը ճարելու համար: Ո՛չ, այդ չէ, որ պիտի գրեմ, զայդ գիտէք արդէն դուք, նախորդ պաշտօնագրովս լաւ շեշաած եմ այդ պարագայն՝ խնդրելով, որ ամէն միջոց ձեռք առնուի արգիլելու համար <u>ընտանիօք գաղթականութիւնը</u>:

... Եթէ չ'ենք ուզեր, որ այստեղի պանդուխտները իրենց ընտանիքները բերեն երկրէն՝ պարտաւոր ենք յորդորել և <u>դիւրութիւն</u> տալ, որ իրենք դառնան Հայրենիք, իրենց ընտանեաց ծոցը: ... Գարնան <u>հարիւրաւոր անձեր պատրաստուած են՝ Հայրենիք վերադառնալ Ամերիկայէն</u>, զայդ ստուգեցի և կուգամ իմաց տալ Պատկ. Ժողովոյդ: Ատենոք տասնեակ տարիներէ 'ի վեր Ամերիկայի մէջ՝ գործարաններու գարշահոտ անկիւններում փտտող թշուառներ են. մինչև ցարդ իրենց արիւն քրտինքէն մի քանի տոլար կ'աւելցնէին և իրենց ընտանեաց կը դրկէին: Այժմ այդպիսի կեանքէ մը բոլորովին ձանձրացած և զզուած որոշած են ամէն դժուարութեանց տոկալով, նեղուելով, գաղտնիօրէն <u>անպատճառ</u> վերադառնալ, հոս իրենց այժը, կեանքը, բարոյականը յամրօրէն կը ջլատուի, նախամեծար կը սեպեն իրենց ընտանեաց գրկին մէջ լինել և անոնց հետ նոյն իսկ իրենց հանգուցեալ դժբախտ

եղբարց վիճակին ենթարկուիլ: Ամերիկայի օսմանեան հիւպատոսները անցագիր չեն տար, Տաճկաստանի նաւահանգիստներում նեղութիւն և բանտարկութիւններ, ատոնց ճարը նայինք, և եթէ քննութիւն մը կայ ընելիք, թող հոս հիւպատոսները ընեն և յետոյ անցագիր տան՝ որպէս զի ճամբան չնեղուին:- Եթէ այդպիսի դիւրութիւններ ձեռք բերելու յաջողինք, վստահ եղէք, Պատկ. Ժողովականք, որ Ամերիկայէն հազարաւոր հայեր ետ պիտի դառնան: Ճամբաներու և անցագրի դժուարութիւնը անոնցմէ մեծ մասը լքած և յուսահատցուցած է: ... Ամերիկայի ընտանեկարօտ հայերը անձկանօք կը սպասեն Ձեր կարգադրութեան ...»[2]: Իսկ Նյու Յորքի Հայ գաղթային ընկերակցության տնօրեն, «Կոչնակ» շաբաթաթերթի խմբագիր վերապատվելի Խաչատուր Կ. Պեննեյանը, ի մոտո տեղյակ լինելով ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության ծանր դրությանը, ընդամենը 1914թ. հունվար ամսին ահազանգել է Կ. Պոլսի ժամանակի պատրիարք Ամենապատիվ Տ.Զավեն արք. Եղիայանին (1913-1922 թթ.), նշելով. «... Վերջին քանի մը ամիսներուն մէջ Ամերիկա անտեսական տագնապալից վիճակի մը մէջէն կ'անցնի, որուն հետեւանօք շատ մը գործարաններ փակուած են եւ հազարաւոր գործաւորներ. ի շարս որոց բազմաթիւ հայեր, անգործ կը թափառին շաբաթներէ իվեր, ողորմելի դժբախտութեանց մատնուած:

Նկատելով, թէ մեր հայրենակիցներէն շատեր հոս գալէ ետքը չարաչար յուսախաբ եղած կը գտնեն ինքզինքնին եւ շատեր, չդիմանալով անգործութեան տառապանքին, յետին թշուառութեան եւ յուսահատութեան մէջ կիյնան, կը խնդրենք Ձեր Սրբազնութենէն, որ Թուրքիոյ Առաջնորդարաններուն եւ տեղական թերթերուն միջոցաւ հրահանգ տաք հայ ժողովուրդին, որ այս միջոցներուն Ամերիկա չգաղթեն ...»[3]:

Եկեղեցական ընույթի փաստաթղթերը ներկայացնում են ԱՄՆ-ում «Կաճառ Հայկական» (1888թ., Ուստր) և հոգևոր-եկեղեցական այլ կազմակերպությունների, Ամերիկահայոց առաջնորդարանի, առանձին հոգևորականների և անհատների կողմից Պոլսո Հայոց պատրիարքությանն ուղղված բացառիկ վկայություններ, ամերիկահայ առաքելական եկեղեցու կարիքները հոգալու, համայնքի հոգեբանությունը հասկացող կրթված, հայասեր, առաքելագործ արևմտահայ, մասնավորապես, պոլսահայ ու անգլիախոս հոգևորականներ ուղարկելու վերաբերյալ խնդրագիր-նամակներ, հայրենի երկրում և Պոլսո Հայոց պատրիարքությունում տեղի ունեցող իրադարձություններին ամերիկահայության արձագանքներ և այլն:

Այս կապակցությամբ բնութագրական է ֆրեզնոյաբնակ հայազգի Հակոբ Նշկյանի փետրվար 1905 թվակիր նամակը Ամենապատիվ Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյան պատրիարքին. «... Արդ ներկայիս կու գամ աղաչել Ձեր Սրբազնութենէն, որ կարող ու այս ժողովուրդին և տեղւոյս յարմար հովիւ մը ներկայացունէ մեզ: Իրաւ է թէ՝ այս երկիրը իբրև արտասահման, Ս. Էջմիածնի Գերիշխանութեան կենթարկուի, բայց գիտնալով այս դժուարին կացութիւնը որոյ մէջ կը գտնուի Ս. Կաթողիկոսը, չեմք կարծեր թէ հարկ ե-

ոյսն ուշադրութիւնը պիտի կարող ըլլայ դարձուցել մեր վրայ եթէ երբէք Նորին Սրբազնութեան դիմեմք, սակայն ատկէ աւելի գերազանց պատճառ մը կայ, որ Ձեր Սրբազնութեան դիմել կը պարտավորիմք: Գիտէք արդէն, թէ տեղւոյս գաղթականութիւնը կազմուած է՝ առանց բացառութեան, Տաճկաստանէն եկող հայերէ, հետևապէս Ռուսաստանէն ղրկուելիք հովիւ մը բնա՛ - չը պիտի կարենայ գոհացուցնել այս ժողովուրդը, մի միայն Տաճկաստանի մէջ մեծցած անձնաւորութիւն մը պիտի կարենայ գոհացուցնել զմեզ ու ապրիլ մեզ հետ:

... Սրբազան Հայր, գիտէք թէ այս գաղթականութիւնը եկած է Տաճկաստանի զանազան քաղաքներէ ու գաւառներէ, այնպէս որ շատ կը տարբերին իրարմէ սովորութեամբ, զարգացման աստիճանով և մտածման կամ դատելու եղանակովն, հետևապէս այնպիսի անձնաւորութիւն մը պէտք է, որ ոչ միայն զարգացած, այլ նաև նկարագրի ու կորովի տէր ըլլայ և մանաւանդ գաւառային բարքերուն ու կեանքին ծանօթ: Այս տեղի համար էական պահանջ մ'է լաւ խօսելու կամ վարուելու ձիրքը, մեր Ս. Եկեղեցւոյ պարզ և ուղիղ սկզբունքներն կամ դաւանութիւններն քարոզած պահուն գիտնայ նաև տեղական հանգամանքներուն կամ պահանջներուն համաձայն շինիչ և բարոյացուցիչ յորդորներ ու խրատներ տալ ժողովուրդին, վտխանակ անտեղի ու քանդիչ մոլեռանդութեան՝ որ մանաւանդ այս երկրին մէջ կործանարար է մեզ համար, լուսամիտ և ճշմարիտ սկզբունքներով մեր սիրտը վառ պահել դեպ 'ի մեր Ս. Եկեղեցին և մերձեցնել մեզ այն ազգայինները, որ հեռանալու և օտարանալու ճամբուն մէջ մտած են: Մեր նոր սերունդը իսպառ կորսուելու վտանգին մէջ ըլլալով, կարող ըլլայ գէթ Մայրենի լեզուի նախնական ուսումը տալ ու լեզուն կենդանի պահել ...»[4]: Փրովիդենսի Հայ առաքելական եկեղեցու հոգաբարձության ատենապետ Ա.Տերայենցի Կ.Պոլսի Ամենապատիվ Տ. Եղիշե արք. Դուրյան պատրիարքին (1909-1910) ուղղված 1910թ. նամակը եզակի չէ սոսկ ամերիկահայ տվյալ եկեղեցական համայնքի համար. «... Քաղաքս՝ որ երեք հազարէ աւելի հայ գաղթականութիւն մ'ունի և որուն գրէթ չորս հարիւրն ընտանեօք, քանի տարիներէ 'ի վեր է այս մեծ գաղթականութիւնը առ 'ի չ'գոյէ եկեղեցականէ գրկուած կը մնայ կրօնական ամեն մխիթարութենէ, տարուան ընթացքին մէջ հազիւ մի անգամ կարող կ-'ըլլայ հայ եկեղեցական մը ձեռք բերել եկեղեցական արարողութիւն կատարել տալու համար. ննջեցեալներ կը թաղուեն առանց եկեղեցականի, Պսակի խորհուրդներ կը կատարուին օտար եկեղեցականներու ձեռամբ, երեխաներ կը պահուեն երկար ատեն առանց մկրտութեան, մինչև որ եկեղեցական մը ձեռք բերուի, ու կը պատահի շատ անգամ ալ որ կը մեռնին առանց մկրտութեան ...»[5]:

Հայապահպան-որբանոցասա բնույթի դիաստաթղթերը ներկայացնում են ամերիկահայ անհատների, ազգայինների և, հատկապես, հոգևոր դասի ներկայացուցիչների մտահոգությունն ու ձեռնարկած հայապահպան միջոցառումները՝ սպառնացող օտար ամուսնություններից, ձուլման ու այլասեր-

ման վտանգից համայնքի երիտասարդությանը զերծ պահելու ուղղությամբ, ամերիկահայ երիտասարդության ուծացումը կանխելու նպատակով ԱՄՆ հայ սրբուհիներ ուղարկելու խնդրանքը, որը միաժամանակ որբանպաստ փրկարար առաքելություն պիտի դառնար թուրքական կոտորածների հետևանքով անտերության մատնված հայ որբերի համար, այդ նպատակով ԱՄՆ-ում ստեղծված Հայուհյաց որբախնամ ընկերության գործունեությունը՝ նյութական առաքումները Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին և այլն, հետպատերազմյան Թուրքիայում իրենց ազգականների ու որբերի ճակատագրով մտահոգ ԱՄՆ-ի հայերի դիմումները ընդհուպ մինչև ամերիկացի պաշտոնյաներին, ինչպես նաև պատվախնդիր ու ազգային արժանապատվություն ունեցող գաղթական հայ երիտասարդների ու նրանց ծնողների անձնական դիմումները Պոլսո հայոց պատրիարքներին՝ կարգադրելու հայ օրիորդների հետ իրենց զավակների ամուսնության խնդիրը՝ «յօգուտ հայ ազգութեան», «որբ մը խնդացնելու» և ոչ հարազատ միջավայրում գոնե հայաշունչ ընտանիքներ կազմելու նպատակով, ինչպես ուսյալ ու կրթված, այնպես էլ 1915թ. Մեծ եղեռնի հետևանքով հարկադրաբար փախստական դարձած և Թուրքիայի հայաբնակ տարբեր շրջաններից Պոլսում ապաստանած հայուհիների հետ, որոնց ծնողներն իրենց զավակների փրկության համար պատրաստակամ էին նույնիսկ բաժանվել նրանցից:

Հիշատակության է արժանի Ամերիկայի հայոց ընդհանուր հովիվ Մաշտոց վարդապետի Ուղղեսթերից Կ. Պոլսի պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյանին 1897թ. սեպտեմբերի 29-ին ուղղված հետևյալ նամակը. «... Որբ աղջիկներու համար Ձեր Սրբազնութիւնը շատ դժուարութիւններ կը տեսնէ (նախկին նամակիս յիշեալ պայմանով). սակայն պէտքը յոյժ զգալի է. երիտասարդներ սկսան օտար աղջիկներ փնտռել. հետզհետէ մեծ խումբերով ասորի ընտանիքներ կուգան և աղջիկներ կը բերեն իրենց հետ հայերուն տալու համար. ասոնք շատ վտանգաւոր են: Այժմ խորհեցայ ուրիշ պայման մը. պիտի ջանամ, ընկերակցութիւն մը կազմելով. հայթայթել որբ աղջիկներու ճանապարհածախսն ալ: Միայն պիտի հարցնէի Ձեր Ամենապատութիւնէն, թէ Պատրիարքարանը յանձնառու պիտի լինի՞ գտնալ քիչ շատ հասուն, խելահաս և դպրոց տեսած որբ աղջիկներ (զի Ամերիկայի երիտասարդները մի քիչ խստապահանջ ալ են) և հետզհետէ՝ երկ-երկու, երեք-երեք ղրկել՝ ճանապարհածախսերը հետզհետէ մեզմէ ստանալով»[6]: Հուզիչ ու տպավորիչ են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին ուղղված ամերիկահայ երիտասարդների նամակները, ուր դրսևորվում է ազգային ինքնության պահպանության նրանց աննկուն ձգտումը. «... նպատակս է իմ հայրենիքի հայ օրիորդի մը հետ ամուսնանալը (Հայ որբանոցէն ուսեալ)՝ փոխանակ օտար ազգինը, ինչու որ՝ չեմ ուզեր ազգութեանս արիւնը ապականել ...»: Եվ կամ՝ «... Աւաղ, ազգս չուրանալու համար այնչափ տառապանքներ քաշեցի ու թուրքերուն քովէն փախայ, եկայ հոս ազատ քաղաքին մէջ ազգս պիտի ուրանամ, չէ՛, չէ՛, չեմ կրնար: Խնդրեմ, կ'աղաչեմ. ազատեցէք

զիս, և ես պատրաստ եմ աշխատելու ինչ տեսակ գործ ալ, մինակ թէ ազգս չուրանամ ...»[8]:

Թեպետ ամուսնանալ ցանկացող ամերիկահայ երիտասարդները հոգում էին հայուհիների երթևեկի ծախսերը, Պոլսո պատրիարքություն ուղարկած անձնական խնդրագիր-նամակներին կցում էին նաև իրենց լուսանկարները, առողջական վիճակի մասին բժշկի եզրակացությունը, ծանոթների կողմից իրենց բնութագրող երաշխավորությունը, այդուհանդերձ, հաճախ նման պայմաններում կնքված ամուսնություններն անհաջող էին լինում՝ տեղի տալով ամուսնալուծությունների:

Այդ առիթով Պոլսո Հայոց պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Զավեն արք. Տեր-Եղիայանը 1920թ. պաշտոնագիր նամակ է հղել ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդություն՝ վերջինիցս խնդրելով ավելորդ թյուրիմացություններից զերծ մնալու նպատակով ստանձնել հայրենի երկրից հարսնացու փնտրող ամերիկահայ երիտասարդների՝ պատրիարքությանն ուղղված դիմումների, անձի ինքնությունն ու առողջական վիճակը հավասող համապատասխան փաստաթղթերի պաշտոնական վկայականով հաստատման գործը: Ամերիկահայոց Առաջնորդական տեղապահ Տ. Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանի (1920-1921) նույն թվականի պաշտոնական հայտարարությամբ վավերացվել են հիշյալ հարցի վերաբերյալ առաջնորդարանի մշակած պայմանները (Ինքնության և Առողջական վկայականներ, համապատասխան դիմումի ձև և այլն):

Վերոհիշյալից բացի, Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի դիվանի «Ամերիկա» ֆոնդում պահպանվում են անձնական, հասարակական, ինչպես նաև հատուկենտ քաղաքական բնույթի փաստաթղթեր:

Անձնական բնույթի նյութերն ընդգրկում են տարբեր տարիքի ու զբաղմունքի տեր (ուսանող, հոգևորական, աշխատավոր և այլն) անհատների խնդրագրեր, դիմումներ, գանգատներ ու գոհացուցիչ նամակներ՝ ուղղված Պոլսո Հայոց պատրիարքներին՝ հայրենի երկրում թողած իրենց հայրենակիցներին որոնելու, նյութական նպաստ առաքելու, բարոյապես սատարելու, ընտանեկան խնդիրները կարգավորելու, հեռադարձի հնարավորության և այլնի մասին զանազան փաստաթղթեր:

Հասարակական բնույթի փաստաթղթերը ներառում են ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների (հայրենակցական, որբանոցաստ, բարեսիրական, ուսումնակրթական, մշակութային, կրոնա-եկեղեցական, տիկնանց և այլն) ստեղծման ու գործունեության, հայրենի երկրում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրադարձությունների մասին նրանց արձագանքների, ամերիկահայ զաղութի ու նրա առանձին համայնքների թվաքանակի, ազգային կյանքի, բազմաբնույթ անցուդարձերի և այլնի մասին տեղեկություններ:

Քաղաքական բնույթի սակավաթիվ նյութերը ներառում են ամերիկացի պաշտոնատար անձանց հեռագրեր, առանձին քաղաքական գործիչների նամակներ և այլն:

Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի դիվանում պահվող հիշյալ փաստաթղթերը, առաջին անգամ հրատարակվելով և գիտական շրջանառության մեջ դրվելով, իրենց ինքնատիպությամբ ու պատմաճանաչողական մեծ արժեքով կարևոր ներդրում են ԱՄՆ-ի հայ գաղութի՝ տվյալ ժամանակահատվածի ներհամայնքային կյանքի տարբեր ասպարեզների լուսաբանման և համակողմանի ուսումնասիրման ուղղությամբ՝ պատիվ բերելով պատմաքաղաքական տարբեր փոխհարաբերությունների բովով անցած և առ այսօր կանգուն մնացած Պոլսո Հայոց պատրիարքությանն ու հայ համայնքին:

KNARIK AVAKIAN

THE ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF TURKEY CONCERNING THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE USA
(end of the XIX - beginning of the XX centuries)

(Summary)

Armenians who had emigrated to the USA from the Armenian localities of Turkey and from the Western Armenia for different purposes, have maintained moral and practical links with their native Armenian Patriarchate of Constantinople. Documents that are being kept at the archives of the Armenian Patriarchate of Constantinople under the file name "America" include requests and other letters of the American-Armenian individuals, different parochial and secular organizations to the Armenian Patriarches of Turkey, referring to the Armenian Community life in the USA. These documents, which are being introduced for the first time, have historical-cognitive value for the Armenian studies.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մինչև 1896թ. օսմանյան կայսրությունից գաղթել հնարավոր էր բացառապես սուլթանի թույլտվությամբ, իսկ 1896թ. հոկտեմբերից՝ թուրքական հպատակությունից հրաժարվելու, երկրի հետ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու և այլևս երբեք չվերադառնալու երաշխավորագրի ստորագրումից ու Հայոց պատրիարքի կողմից այն հաստատվելուց հետո միայն (Տես Mirak, R. Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I, Cambridge, 1983, p. 61):
2. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ., արձնգր. 1207, թիվ 2, թուղթ 1-2:
3. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1914 թ., արձնգր. 624, թիվ -, թուղթ 1-2:
4. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1902-1905 թթ., արձնգր. 778, թիվ 982, թուղթ 1-5:

5. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1910 թ., արձնգր. 5134, թիվ -, թուղթ 1-2:
6. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ., արձնգր. 122, թիվ -, թուղթ 2:
7. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1907 թ., արձնգր. 3633, թիվ -, թուղթ 1-3:
8. Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1921 թ., արձնգր. 194, թիվ -, թուղթ 1-2: